

باز کاوی وجوه مشترک در فدک و غدیر با استناد به گزاره های روایی

دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۱۳ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۳/۱۹ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۸

مجتبی گراوند^۱ سید علاءالدین شاهرخی^۲ طاهره نظری ایلخانی آبادی^۳

چکیده

با جریان سقیفه بنی ساعده، موضوع غدیر خم دچار فراموشی و چالش های سیاسی دوران بعد از پیامبر ﷺ شد و یکی از تبعات تاریخی آن، غصب فدک بود. از این رو دور شدن جامعه از موضوع امامت و تحریف غدیر، به عنوان ادله متقن در موضوع غصب فدک، باید مورد توجه پژوهشگران قرار گیرد. این پژوهش بر مبنای این سؤال اصلی انجام یافته است که وجوه مشترک بین فدک و غدیر کدام است؟ فرض نخست این است که پیامبر ﷺ و در ادامه حضرت زهره (س)، این وجه را به عنوان الگوی اساسی وحدت مسلمین مطرح کردند. این پژوهش کیفی بوده و با روش توصیفی و تحلیلی و بر مبنای مطالعات کتابخانه ای به بررسی وجوه مشترک فدک و غدیر در قالب گفتمان آن عصر می پردازد. شاخصه های مهمی برای این بحث در گزاره های روایی فدک و غدیر در نظر گرفته شده است؛ نظیر قلمرو و چارچوب موضوعی، هویت، اصل برجسته سازی، توصیه رفتاری، پیوند میان عناصر و نظام زبانی. در نتیجه خطبه فدک نیز نمونه گفتمان انتقادی است که حضرت در اقدام به احقاق حق خود و در ادامه حقانیت خاندان علوی در غدیر خم و پیام های جهانی آن، بر ولایت و امامت با استناد به آیات و با تکیه بر پیش زمینه های فکری و فرهنگی مخاطبان، بیان فرمودند.

کلیدواژه ها: نظریه توأمانی فدک و غدیر، گفتمان انتقادی، گزاره های روایی، ولایت، وحدت.

1. دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم آباد، ایران: garavand.m@lu.ac.ir

2. استاد گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم آباد، ایران: shahrokhi.a@lu.ac.ir

3. دانشجوی دکتری گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم آباد ایران (نویسنده مسئول): tahherehnazari@yahoo.com

تألیف و ویرایش: سید علاءالدین شاهرخی
مطابق با: سید علاءالدین شاهرخی، مجتبی گراوند، طاهره نظری ایلخانی آبادی

۱. مقدمه و طرح مسئله

فدک در طول تاریخ، سرگذشتی قابل تأمل داشته و به دلیل ابعاد گوناگونش، در منابع متعددی بررسی شده است؛ منابعی چون تفاسیر قرآن مجید، کتب روایی، کتب تاریخ اسلام، کتب کلامی، منابع جغرافیایی و کتب فقهی و حقوقی. بحث از فدک همچنان در مراکز علمی - مذهبی شیعه مطرح است. در عین حال برخی از علمای اهل سنت مصادره و تصرف فدک را جزو اختیارات خلیفه دانسته‌اند که با حکم اجتهادی خود این مسئله را حل و فصل کرده است؛ اما شیعیان این روش را مصادره در جهت تقویت بنیان حکومت و خلافت به‌شمار آورده، این برخورد را شایسته یاران پیامبر ﷺ بعد از ارتحال ایشان ندانسته‌اند و با گفتمان‌های انتقادی بدین مسئله نگرسته‌اند. هم‌سو با این مهم با دقت در آیات قرآن کریم به این نتیجه می‌رسیم که مسئله وحدت یک امت و تفرقه نداشتن نشانه تراز توحید و خدا پرستی است. با توجه به سیره و سخنان حضرت علی (علیه السلام) می‌توان نتیجه گرفت ایشان از منادیان وحدت بین مسلمانان بودند، به همین خاطر فضایل ایشان نیز می‌تواند در ایجاد انسجام و تقریب بین مسلمانان نقش آفرینی کند، شیعیان از حدیث غدیر، ولایت امام (علیه السلام) را و اهل سنت از این حدیث دوستی او را اثبات می‌کنند. بنابراین، هدف و مسئله اصلی این پژوهش بررسی ابعاد هم‌پوشانی فدک و غدیر به عنوان الگوی اساسی وحدت مسلمین در قالب گزاره های روایی و گفتمان انتقادی در هر دو مقوله است. در نتیجه، ضرورت دارد وجه مشترک و ابعاد هم‌پوشانی فدک و غدیر و گزاره های روایی موجود در این دو رویداد مهم مورد مطالعه قرار گیرد تا بتوان از شیوه های کارآمد گفتمان انتقادی و گزاره های روایی مطرح شده در آن برای وحدت الگوگیری کرد. این راهبردها می‌تواند برای اندیشمندان و محققان در رفع مشکلات راهگشا باشد و شرایطی فراهم آورد که بتوان با اتخاذ گفتمان انتقادی و گزاره های روایی آن در بستر روایت های تاریخی، راهبردی فرهنگی، کارآمد و اثرگذار برای چالش ها اتخاذ کرد و در جامعه اسلامی با راه حل های ارشادی، فکری و هدایتگر، امنیت و آسایش ایجاد کند. مسئله اصلی این پژوهش تشریح و فهم وجوه مشترک فدک و غدیر در برابر چالش های درونی جامعه اسلامی است. اهداف پژوهش آگاهی یافتن از سیره پیامبر ﷺ و حضرت

زهرا علیها السلام و امکان استنباط الگوگیری از نحوه موضع گیری و به کار بردن راهبردهای اساسی فرهنگی در شرایط گوناگون است.

۱-۱. پیشینه تحقیق

مسئله فدک همواره مورد توجه بسیاری از محققان، پژوهشگران، مورخان، محققان و محدثان بوده است تا جایی که کتاب‌هایی با عنوان فدک و خطبه فدک نیز به رشته تحریر درآمده است. برای نمونه جوهری در کتاب السقیفه و الفدک و نیز آقابزرگ تهرانی در الذریعه به برخی از این کتاب‌ها اشاره کرده اند و اگر جلوتر بیاییم شاهد آثاری مثل «الفدک فی التاریخ» از محمدباقر صدر، «فدک و الخمس» از ابی محمد اطروش جد مادری شریف مرتضی، کتاب «هدی المله الی ان فدک من النحله» از حسین میر موسوی قزوینی به عنوان منابع روایی و تاریخی هستیم. باید اشاره شود که آثاری که در این زمینه وجود دارد هرکدام به صورت جداگانه به مبحث فدک و غدیر پرداخته اند. برای نمونه در مقالاتی که توسط پژوهشگرانی نظیر، حسنی (۱۳۷۲) با عنوان «فدک و بازتاب‌های تاریخی و سیاسی آن»، انواری (۱۳۷۵) با عنوان، «فدک یک سند تاریخی»، فاطمی موحد (۱۳۹۰) با عنوان، «هماهنگی در اخبار فدک»، العلوانی (۱۳۸۸) با عنوان «فدک فی عصر الرساله و العصور التالیه من سنه ۷ الی سنه»، نیکوبرش راد (۱۳۸۴) با عنوان «فاطمه زهرا علیها السلام الگوی مبارزه سیاسی زن امروز» و مولایی نیا و توکلی محمدی (۱۳۹۱) در مقاله مواضع سیاسی حضرت زهرا علیها السلام در دفاع از ولایت امام علی علیه السلام به مهم‌ترین بعد مسئله یعنی «نقش تاریخی فدک» توجه کرده اند. در کنار این دسته آثار، حاجیان (۱۳۹۴) در پایان نامه خود با عنوان «بررسی میراث گذاری انبیا در منابع تفسیری و روایی فریقین با تأکید بر مسئله فدک» به «شواهد روایی تفسیری مشترک میان شیعه و اهل تسنن» اشاره می کند و با رویکردی تطبیقی بدین مسئله می پردازد. محمدیان تبریزی (۱۳۸۲) نیز اشاراتی به بیان غدیر از زبان حضرت زهرا علیها السلام دارد. روشنفکر و اکبری زاده (۱۳۹۰) نیز با تکیه بر «گفتمان انتقادی» حضرت زهرا علیها السلام به دغدغه‌های اصلی حضرت می پردازند. همچنین کنعانی مقدم (۱۳۹۰) علی رغم اعتراض حضرت زهرا علیها السلام به ماجرای فدک به

«نقش وحدت و لزوم آن در بین مسلمین» اشاره دارد. بنابراین در پژوهش های مطرح شده به نقطه مشترک فدک و غدیر به صورت توأمان توجهی نشده است. اما در این پژوهش سعی شده با نگاهی نوبه مسئله هم پوشانی فدک و غدیر در سایه توجه به وحدت مسلمین با رویکرد گفتمان انتقادی در پرتو گزاره های روایی در شاخص هایی نظیر قلمرو و چارچوب موضوعی، هویت، اصل برجسته سازی، توصیه رفتاری، پیوند میان عناصر و نظام زبانی پرداخته شود.

۲. تعاریف و مفاهیم کلی

۲-۱. فدک در معنای لغوی

فَدَكٌ از نظر لغوی به معنای باز و پراکنده و حلاجی شدن است مثل این که گویند: «فدک القطن» یعنی پنبه باز و حلاجی شد و شاید محصول پنبه آن زیاد بوده که نامش را فدک گذاشته اند (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۰: ۴۳۷؛ یاقوت حموی، ۱۹۹۵، ج ۴: ۲۳۸).

۲-۲. فدک در معنای اصطلاحی

در اصطلاح فدک نام دهکده ای در شمال مدینه بود که تا آن شهر دو یا سه روز راه فاصله داشت (یاقوت حموی، ۱۹۹۵، ج ۴: ۲۳۸؛ بغداد، ۱۴۱۲ق، ج ۳: ۱۰۲۰؛ واقدی، ۱۴۰۹ق، ج ۲: ۷۰۶؛ شراب، ۱۴۱۱ق: ۲۱۵؛ ابن هشام، ۱۳۵۵، ج ۳: ۳۵۲). منابع نیز تصریح دارند که «خیبر» فیء مسلمانان و «فدک» خالصه رسول خدا ﷺ بود، زیرا آنان تاخت و تازی در آنجا نداشتند (مقریزی، ۱۴۲۰ق، ج ۱: ۳۲۵؛ بلاذری، ۱۹۸۸: ۳۸؛ ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۲: ۲۲۴؛ ابن شبه، ۱۴۱۰ق، ج ۱: ۱۹۳). همسویا این مطلب، در یثرب قوم یهود به شغل ها و حرف مختلف نظیر رنگرزی، آهنگری، ساخت لوازم و سلاح جنگی، بازرگانی و تجارت و کشاورزی اشتغال داشتند (امین: ۲). در سیر تاریخی، فدک، در دوره اموی و عباسی، همواره محل نزاع حاکمان وقت بوده است. به عنوان نمونه، در عصر متوکل فدک

از فاطمیان پس گرفته شد و در ختان فدک به دستور شخصی به نام «عبدالله بن عمر بازبار» قطع شدند. هر چند که در عصر منتصر فدک بازگردانده شد؛ اما در نهایت، عصر مهتدی را که توانست فدک را بازپس بگیرد (امینی، همان: ۱۹۷؛ ابن ابی الحدید، ج ۱۶: ۲۱۶؛ طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶: ۶۳۴؛ سمهودی ۲۰۰۶، ج ۳: ۹۹۷) باید پایان دوره سلطه بنی فاطمه بر فدک دانست.

۳. ضرورت گفتمان و مطالعه اندیشه‌ها

از اصطلاح گفتمان برای اشاره به نگرش‌ها و نظریه‌های بعضاً متفاوت در چارچوب‌های نظری مختلف استفاده می‌شود. نظریه گفتمان بر این ایده کانونی شکل یافته است که معنا از طریق مفصل بندی به دست می‌آید که به معنای روابط میان عناصر سازنده یک گفتمان است. از طرفی مطالعات گفتمانی خاستگاهی زبان شناختی دارند و به موقعیت‌های اجتماعی به مثابه امر زبانی می‌نگرند که در شناخت گزاره های روایی و تحلیل آن نقش سازنده ای دارد. در تحلیل گفتمانی از ابزارهای تحلیلی سرنوشت‌سازی همچون شناسایی دال‌های مرکزی، فهم مفصل بندی، توضیح زنجیره توازن و بررسی رفتار دال‌های شناور - که به محلی برای منازعه گفتمان‌های مختلف بدل می‌شود- برای فهم و طبقه بندی دلالت‌ها و آرایش آن‌ها در یک گفتمان استفاده می‌شود (مبلغی، ۱۳۹۸: ۴۳-۵۲; Laclau & Mouffe, 1985: 112). بنابراین ضرورت توجه به گفتمان در بستر جامعه آن عصر در این نکته ضرورت می‌یابد که باید گزاره های روایی و ایده‌های مرکزی را شناسایی کرد. چنان‌که دال مرکزی ابعاد هم پوشانی فدک و غدیر نیز حول محور امامت است و دال‌های تثبیت شده در مولفه‌های شیعه علی (علیه السلام)، مثل بازگشت به سنت نبوی (صلی الله علیه و آله)، بیعت با علی (علیه السلام)، اصلاح امور و پیوند میان قرآن و اهل بیت (علیهم السلام) در آن نمود دارد که در مقابل شاهد گفتمان‌های دیگر بر اساس وفاق گرایی نسبی بر اساس سنت‌های قبیلگی هستیم (ویر، ۱۳۷۱: ۲۴۴؛ مبلغی، ۱۳۹۸: ۱۱۶). از این رو در این پژوهش با در نظر داشتن گفتمان جامعه آن روز و گزاره های روایی در شش حیطة، قلمرو و چارچوب

موضوعی، هویت، اصل برجسته سازی، توصیه رفتاری، پیوند میان عناصر و نظام زبانی به مهم ترین شباهت های این دو رویداد پرداخته خواهد شد تا مهم ترین مؤلفه های آن تبیین شود.

۳-۱. قلمرو و چارچوب موضوعی

یکی از مهم ترین مفاهیم منعکس در پرداختن به موضوع های مهم و اثر گذار، تعیین چارچوب و قلمرو بحث می باشد. قلمرو مشترک دو رویداد فدک و غدیر بر اساس آنچه در منابع آمده و در خطبه های آن ذکر شده، بر اصولی مشترک نظیر گواهی گرفتن با اعلان شهادت از مردم به وحدانیت خداوند و رسالت پیامبر ﷺ، حقانیت بهشت و جهنم، سفارش بر قرآن و عترت اهل بیت (علیهم السلام) و اعلان ولایت علی (علیه السلام) تأکید دارد. بنابراین، برای فهم این مؤلفه ها باید به بررسی شرایط رفتاری در آن عصر پرداخت و نباید از وضعیت فرهنگی غفلت ورزید؛ چرا که فرهنگ با تبدیل به یک نظام و سیستم، عناصر معینی را به وجود می آورد و شخصیت روانی افراد در قالب آن شکل می گیرد (روشه، ۱۳۶۷: ۱۲۲-۱۳۰). در نتیجه، مشابهت شرایط سیاسی در هر دو مسئله مهم فدک و غدیر، این بود که جامعه دچار نابه سامانی فرهنگی-ارزشی به دلیل تغییر عناصر فرهنگی بود.

در فدک، یکی از مسائلی که حکومت مطرح می کرد این بود که انبیا ارث نمی گذارند، در این اثنا، حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام) هدفی روشن را در پیش گرفتند و به افشاگری و تحریف این حدیث ساختگی مبادرت ورزیدند؛ «شما گمان می کنید ما از پیامبر ارث نمی بریم. آیا از احکام زمان جاهلیت پیروی می کنید، در حالی که قرآن می فرماید: سلیمان از داود ارث برد و... آن گاه شما گمان می کنید که من از پدرم ارث نمی برم. آیا خداوند آیه ای را به شما اختصاص داده و پیامبر را تخصیص زده است؟» (ابن ابی الحدید، ج ۱۶: ۲۱۲-۲۱۶ و ۲۴۴). ایشان سعی داشتند با این روشنگری تاریخی نشان دهند اگر حکومتی بدین شکل ادامه یابد چهره و حکومت حق برای همیشه پنهان می ماند، و زمینه برای رشد بدعت فراهم می شود.

از طرفی دیگر از هم‌پاشیدن حکومت به صلاح مسلمین نبود، زیرا با به‌وجود آمدن فتنه و مورد تهدید قرار گرفتن اصول و اصل اسلام، خطر متوجه مسلمین می‌شد و ایشان راضی به این امر نبودند (سپهر، ۱۳۶۳، ج ۱: ۱۴۴؛ صدر، ۱۳۸۲: ۴۶؛ بلاذری، ۱۹۸۸: ۳۸)؛ لذا روش روشنگری اذهان و وجدان‌های بیدار را در پیش گرفتند، ایشان اعتراض خود را به شکل گفتمان امروزی عصر حاضر یعنی استیضاح دولت نشان دادند و خطبه خویش را علنی در جمع حضار به‌صورت قرایی در مسجد بیان کردند که در این حال نفوذ کلام و فن بیان ایشان همچون پدر بزرگوارشان پر شکوه و پر صلابت بود. هم‌سو با این امر، به اذعان مورخین اختلاف به وجود آمده در امور زیر دسته‌بندی می‌شود:

۱. فدکی که پیامبر ﷺ آن را به حضرت زهرا (علیها السلام) هدیه و بخشیده بودند.

۲. فدکی که اکنون برای حضرت زهرا (علیها السلام) به‌خاطر میراث پدر که به ایشان رسیده بود، گرانقدر و با ارزش بود.

۳. سهمی که به‌وفور در منابع از آن به‌عنوان ذی القربی یاد شده و مورد توجه فراوان آیات قرآن کریم قرار گرفته و از جمله کاربرد آن خمس غنایم ذکر شده است. آنچه واضح است قرآن کریم، به قسمتی از غنایم جنگی اشاره داشته که متعلق به ذی القربی است و این امر را در قالب قضیه شرطیه مطرح می‌کند (إِنْ كُنْتُمْ آمَنْتُمْ بِاللَّهِ، انفال، ۴۱). بعد دیگر، شرایط آشفته فرهنگی در قیاس با واقعه غدیر در خواست پیامبر ﷺ برای نوشتن نامه در یوم الخمیس است که با واکنش منفی برخی از اصحاب مواجه و باعث مشاجره و درگیری بین اصحاب شد (ابن هشام، ۱۳۵۵، ج ۱: ۲۲۴). امری که واضح و مبرهن است احتمال اینکه پیامبر ﷺ قصد داشته از مسئله جانشینی صحبت کند باعث چنین عکس‌العملی شده است؛ بنابراین ما در این دو واقعه (فدک و غدیر) شاهد هستیم که چیزی که در عمل اتفاق افتاد اجتهاد به رأی، در مقابل نص آشکار بود.

در تأیید مطالب گفته شده محققین، با در نظر داشتن دو نوع نگرش به دین در ادوار مختلف توسط مسلمین در بزنگاه‌های تاریخی با عنوان نگرش درون‌سو به دین با مرکزیت اهداف غایی و متعالی به حفظ ارزش‌های دینی و نگرش برون‌سو به دین با مرکزیت

اهداف مقطعی و مادی به ما در فهم بهتر شرایط جامعه در آن عصریاری می رسانند (آذربایجانی، ۱۳۸۵: ۱۵۳) که شاهد هر دو نگرش درون سو و برون سو در هر دو رویداد هستیم. هم سو با این امر، عکس العمل مشابهی از سوی مردم و جامعه درباره غدیر و فدک وجود دارد که می توان از آن با عنوان مخاطبان خاموش یا بی توجهی مردم یاد کرد. مطالبی که از حضرت در توییح مردم خصوصاً هنگامی که زنان مهاجر و انصار به عیادت ایشان آمدند نقل شده است که حائز اهمیت است (مجلسی، ۱۴۰۴ ق، ج ۴۳: ۱۵۹). شاهد آن این است که هنگامی که فاطمه علیها السلام از مسجد به منزل بازگشت، سخنانی را با علی علیه السلام در میان گذاشت که این وضعیت را به خوبی نمایان می کند: «انصار یاری خود را از من دریغ داشتند و مهاجران وصلت و ارتباط خویش را با من نادیده گرفتند و جماعت حاضر در مسجد چشم خود را بر روی هم گذاشتند از کنار سخنان من بی تفاوت گذشتند. نه کسی از من دفاع کرد و نه کسی مانع ظلم شد» (همان، ج ۴۳: ۱۴۸).

این بی توجهی به فرمان پیامبر صلی الله علیه و آله در دادن فدک به فاطمه زهرا علیها السلام طبق دستور خداوند و نص صریح آیات قرآنی، بنا بر نقلی این گونه بیان شده است؛ وقتی مردی از بنی اسد از اصحاب امیرالمؤمنین علی علیه السلام از آن حضرت می پرسد چطور شد که قوم مخاطب شما را از خلافت حق بازداشتند و حال آن که شما شایسته تر بودید؟ امیرمؤمنان همان طور که در نامه ای که به عثمان بن حنیف نگاشته بودند، به پرسش او چنین پاسخ می گویند؛ در این جریان جز طمع و حرص عده ای از یک طرف و گذشت عده ای (بنا به مصلحت مسلمین) از طرف دیگر عاملی در کار نبود (ابن ابی الحدید، ج ۱۶: ۲۰۸). هنگامی که حضرت علی علیه السلام همانند حضرت زهرا علیها السلام خطبه می خواند شاهد تقریباً یک عکس العمل مشابه از سوی مردم است، مخاطبانی که خاموش هستند.

در طول تاریخ و به اذعان پژوهشگران دولت ها نیز به پشتوانه امکانات مادی سر پا می مانند؛ چنان که در عصر حاضر هم شاهد محاصره اقتصادی به عنوان روشی معمول، برای تحت فشار گذاشتن دولت ها هستیم (انواری، ۱۳۷۵: ۷۸)؛ بر اساس آنچه که در منابع آمده است، درآمد سالیانه فدک را بین ۲۴ هزار تا ۷۰ هزار دینار هم نوشته اند؛ حتی برخی پا را از این فراتر گذاشته و درآمد نصف سالیانه آن را ۲۴ هزار دینار دانسته اند.

شگفت آن که درباره ارزش درختان خرماي این ناحیه نیز قیاسی قابل تأمل با درختان خرماي شهر کوفه شده است (ابن ابی الحدید، ج ۱۶: ۲۳۶؛ مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۹: ۱۲۳ و ۱۱۶). بنابراین، مصادره اموال امری طبیعی است که توسط حکومت برای تأمین بودجه صورت گرفت. پس شیوه استفاده از منافع مالی فدک اگر در راه نیاز مسلمین بود، نیاستی تفاوتی پیدا می کرد که این کار را خلیفه یا حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام) که از سوی پیامبر گرامی ﷺ مأمور بدین کار بود انجام دهد.

به واسطه مشاوره های غلطی که توسط برخی افراد صورت می گرفت، حضرت را به منفعت طلبی متهم می کردند. از جمع بندی مطالب بالا می توان نتیجه گرفت، مصادره فدک و تحت کنترل قراردادن آن، مانع از نیرو گرفتن بنیه اقتصادی امام علی (علیه السلام) نیز می شد، چنانکه گفته شد، حربه محاصره اقتصادی به طرق گوناگون امری ساری و جاری بوده است، شاهد این امر نظام اقطاع^۱ که از همان ابتدا حکومت آن را به نفع یاران خود تغییر داد، هستیم (ابن ابی الحدید، ج ۱۶: ۲۹۶؛ بخاری، ۱۳۵۵، ج ۱: ۸۱؛ سپهر، ۱۳۶۳: ۸۲۲؛ ابن سعد، ۱۴۱۸ق، ج ۲: ۱۶). امام علی (علیه السلام) نیز در گفت و گویی به این نکته توجه کرده که عرب دوست ندارد که نبوت و خلافت در یک خانواده باشد (جعفریان، ۱۳۹۹، ج ۲: ۱۹). این نکته نشان دهنده تعصب و توجه به منافع شخصی و گروهی در بین اعراب دارد که در این برهه تاریخی مسائل را از دریچه اهداف مقطعی می نگرستند.

۲-۳. هویت

هویت دارای مؤلفه ها و نمادهای بسیار مهم و تاثیرگذار است و هویت دینی نیز که از لحاظ کارکردی عامل مهمی در روابط اجتماعی محسوب می شود و سه عنصر شناختی، ارزشی و احساسی در آن نقش دارد (Tajfel, 1978:63). در نتیجه هویت دینی مسلمانان در محدوده زمانی مورد بحث، به لحاظ همانندی در این عناصر سه گانه دارای ویژگی های

۱. نظام اقطاع داری در واقع نوعی بهره برداری از زمین به اقتصاد ارضی محسوب می گردد که به صورت واگذاری عواید زمین های آباد در جهان اسلام پدیدار گشت. این موضوع در دوره سلجوقیان بر مناسبات تولید اثر داشته است و به گسترده ترین مدل زمین داری تبدیل شد (لمتون، ۱۳۷۷: ۲۰۱-۲۰۳).

مشترکی است که از بیرون موجب تمایز آنان از گروه های اجتماعی دیگر می شود. امر مهمی که در توجه به مشترکات گفته شده در فدک و غدیر با عنوان ثقل اکبر (کتاب الله)، ثقل اصغر (عترت من، اهل بیت من) و کلمه (مولی) به چشم می خورد.

گروهی که ارزش های خود را در سنت جست و جو می کند و در مقابل جریان دینی قرار می گیرد چاره ای جز انکار قداست های فردی و یا توزیع ارزش های کاریزمایی و جاذبه های قدوسی در سطح وسیعی میان اصحاب پیامبر ﷺ و یا حتی تابعین آن ها ندارد؛ به عبارت دیگر به جای عصمت امام از عصمت امت طرفداری می کند و این شاید بدین دلیل باشد که به ظاهر مشروعیت خود را به ریشه های دینی پیوند می زند؛ اما اعتبار و اقتدارش را در بازگشت به سنت ها می بیند (ویر، ۱۳۷۱: ۲۴۴؛ ولوی، ۱۳۸۰: ۲۹). هم سو با این نظریه، یکی از مسائلی که بعد از پیامبر در قضیه صادره فدک و غدیر قابل ملاحظه است مسئله چگونگی ایمان اصحاب رسول الله به فرامین نبوی و میزان پایداری آنان در مقابل تحریف سنن الهی است. گفته شده است که جلب و جذب مردم غیر از مردان، به گونه ای بوده است که حتی در بین زنان انصار از جمله قبیله بنی عدی نیز سهمیه ای از طرف خلیفه برای جلب حمایت نظر آنان فرستاده می شد (ابن ابی الحدید، ج ۱: ۱۳۳).

از جمله گروه های دیگر که تطمیع شدند و عقاید آنان خریدار شد، بنی امیه و در رأس آن ها ابوسفیان بود و خلیفه هم برای همراهی وی و هم فکرانش هزینه های زیادی انجام داد. از جمله هنگامی که ابوسفیان از سفر جمع آوری زکات برمی گشت که به منظور پیشگیری از شرارت او همه آن اموال را به او دادند و او نیز از این کار راضی شد (ابن عبدربه، ۱۴۰۴ق، ج ۳: ۶۲؛ بلاذری، ۱۹۷۹، ج ۵: ۸). توجه به مباحث بالا ما را به این نتیجه می رساند گروه ها و طبقات مختلف در درجات مختلف ایمانی، باوری و عقیدتی بودند و در مواقع حساس منافع و اهداف مقطعی خود را بر اهداف غایی ترجیح می دادند.

از طرفی، فدک صرفاً به عنوان یک سرزمین و فقط به مثابه یک امتیاز اقتصادی محسوب نمی شد. بلکه این میراث نبوی به عنوان معیار و ملاکی روشن، امروزه می تواند برای هر پژوهشگری بررسی کنش و واکنش های سیاسی و اجتماعی جامعه آن روز

را تبیین کند. بنابراین فدک سنگ محک خوبی برای شناخت میزان حساسیت صحابه در قبال تغییر فرمان های خدا و رسولش بود و همان طور که می دانیم تمامی این افراد و دیگر صحابه رسول خدا ﷺ از لحاظ ایمانی در یک درجه نبوده اند. زیرا بسیاری از افراد به واسطه ایمان آوردن بزرگ قبیله خود و یا از روی ناچاری و استیصال اظهار اسلام نمودند.

صحابه آن زمان تقریباً بی اطلاع به احکام الهی و غافل از قوانین اجتماعی می خواستند خود را به عنوان قانون گذارانی که در قبض و بسط امور ید توانا دارند، مؤثر جلوه دهند. بنابراین در کنار همه این ها دستورهای دیگر پیامبر ﷺ از قبیل، «البینه الی المدعی والیمین علی من انکر؛ آوردن دلیل بر عهده مدعی است و قسم خوردن بر عهده مدعی علیه» را زیر پا گذاشتند (ابن کثیر، ۱۴۰۸ ق، ج ۲: ۱۵). اینان قانون معروف شهود در اسلام را می دانستند و اینجا رسماً با آن مخالفت کردند و به جای آنکه از مدعی شاهد بخواهند از مدعی علیه شاهد می خواستند. در اوضاع و احوالی که در شرایط سیاسی جامعه در فدک نیز همچون واقعه غدیر خم، رفتارهای مشابهی را شاهد هستیم، هر چند مسئله غدیر، جانشینی پیامبر ﷺ است در حالی که فدک یکی از اختیارات مالی پیامبر ﷺ می باشد؛ اما از نظر شرایط موجود در جامعه آن روز جریانی شکل گرفت که خلافت و افراد وابسته به این جریان، توان پذیرش این امر روشن و مبرهن را نداشتند، زیرا به تأیید پژوهشگران و مورخین خصوصیات امام علی (علیه السلام) را کسی یارای دستیابی به آن ها نیست و در علم از همه بالاتر است (ابن ابی الحدید، ج ۹: ۱۹۹؛ ابن کثیر، ۱۴۰۸ ق، ج ۳: ۱۵۷). لذا در پی انکار این امر بدیهی برآمده و در مسیر کم رنگ و خنثی کردن این برتری ویژه برآمدند. علاوه بر آن خلیفه نیز در فرصت های دیگر در تأیید صداقت و راستگویی علی (علیه السلام) جملاتی بیان کرده که با عمل وی در پذیرش گواهی فدک متناقض است. در مشورت خلیفه هنگام جنگ با رومیان، پس از شنیدن سخن علی (علیه السلام) گفت؛ ای مسلمانان این مرد وارث علم پیامبر ﷺ است هر که در راستی گفتار او شک و تردید کند، منافق است و سخن او باعث تشویق و انگیزه بیشتر برای جنگ با رومیان شد (ابن اعثم، ۱۴۱۱ ق، ج ۱: ۸۱). با تمامی این تفاسیر، به بیراهه نرفته ایم اگر ادعا کنیم که جریان توزیع قدرت در سقیفه بنی ساعده مشقی کلاسیک از نحوه تخصیص قدرت میان اعراب شبه جزیره با

مرکزیت قریش بود (مبلغی، ۱۳۹۸: ۹۵). از این مشق می توان زیر اصطلاح وفاق گرایی نسبی بر اساس سنت های قبیلگی یاد کرد که در مقابل این جریان، گفتمان اصلاح نظام سیاسی حول محور امامت قرار داشت.

۳-۳. اصل برجسته سازی

برجسته سازی و حاشیه رانی یکی از فرآیندهای اثرگذار در گفتمان است، بدین معنا که در هر گفتمان، یک قطب با عنوان «ما» و با هویت «خودی» برجسته می شود و در برابر آن، قطب دیگر، با عنوان «آن ها» و با هویت «دیگری» به حاشیه رانده می شود. هم سو با این امر، مناظره و سخنرانی فاطمه زهرا (علیها السلام) در مسجد پیامبر (صلی الله علیه و آله) در حضور ابوبکر است که از حق خویش دفاع می کند (ابن ابی الحدید، ج ۷: ۹۰-۹۴). گفتمان انتقادی حضرت زهرا (علیها السلام) که در واقع نقطه شروع آن از سقیفه بود در ادامه با خطبه فدک که در دفاع از امامت و ولایت بود، نمود بارز دارد. لازم به ذکر است که اهمیت این خطبه به قدری است که حتی در منابع متقدم و در کتاب های فریقین نیز ذکر شده و ابن ابی طیفور از نخستین افراد پیشرو در نیمه اول قرن سوم آن را سرلوحه کار خود قرار داده است (ابن ابی طیفور، ج ۱: ۲۳).

در نهایت با توجه به پیام غدیر حضرت زهرا (علیها السلام) به کسانی که واقعه غدیر خم را به فراموشی سپرده بودند، فرمود: «الیک عنی فما جعل الله لأحد بعد غدیر خم من حجة ولا عذر»؛ خداوند بعد از جریان غدیر خم برای هیچ کس عذر و بهانه ای قرار نداده است (طبری ۱۳۸۳: ۳۸ و ۳۷؛ ابن بابویه ۱۴۰۳ق، ج ۱: ۱۷۳؛ مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۳۰: ۱۲۴).

ایشان با حالت سؤالی می فرمودند که آیا غدیر را فراموش کرده اید؟ و یا این که آیا جای عذر و توجیهی بعد از غدیر باقی مانده است؟ و با این روش، دل ها و فکرها را به تفکر واداشته و تلنگر می زدند به کسانی که فراموشی را اختیار کرده بودند و یادآور می شدند که این فراموشی قابل اعتنا نیست. ده روز پس از این که حضرت از دنیا رفتند، حکومت خود را صاحب فدک دانست و آن را جز اموال دولتی به حساب آورد (ابن شیه، همان، ج ۲: ۱۹۶).

این امر سبب اعتراض حضرت زهرا (علیها السلام) شد و علی (علیه السلام)، اسماء بنت عمیس، ام ایمن و نیز امام حسن و حسین (علیهم السلام) از شاهدان حضرت در برابر خلیفه بودند (یعقوبی، ج ۲: ۴۶۹). البته حکومت این شهادت را نپذیرفت. لازم به ذکر است که در منابع به نقل قولی از خلیفه مبنی بر به ارث نگذاشتن پیامبران و صدقه بودن آنچه از ایشان به جای می ماند اشاره شده است (مجلسی، ۱۴۰۴ ق، ج ۱: ۱۶۴؛ بلاذری، ۱۹۸۸: ۳۸). آنچه که واضح است، روش و منش حضرت زهرا (علیها السلام) روشنگری بود و امری بدیهی است وقتی متوجه انحراف پیش آمده از جریان حق و حقیقت گشتند بر خود تکلیف و وظیفه دانستند که نقش خویش را در یاری کردن دین که نقطه کلیدی آن امیر المومنین (علیه السلام) طبق جریانات پیش گذشته از غدیر تا جریان تازه پیش آمده فدک که بی شباهت به هم نبودند ادا کنند؛ بنابراین با فن بیانی مؤثر و در برابر حضار، خطبه فدک و خطبه عیادت را به صورت شفاف و روشن بیان می کنند. (نگ به سوره مائده، ۸۰؛ نمل، ۱۶؛ مریم، ۶ و ۵؛ انفال، ۷۵؛ زمر، ۱۵؛ یونس، ۳۵؛ الشعرا، ۲۱۴).

همسو با این مهم توجه به تأثیر غدیر در شعراست که آن را به عنوان اصلی برجسته در این گفتمان بدل می کند. بزرگترین محقق در این موضوع؛ یعنی علامه امینی، در کتاب الغدیر به طور کامل و جامع به این موضوع پرداخته است و ۱۴ جلد کتاب موسوعه الغدیر او، سراسر نمونه هایی از سروده های شعرای قرن اول تا دوازدهم هجری می باشد. شعر توانسته غدیر را در کتاب ها و محافلی حاضر کند که با روش های دیگر ممکن نیست و یا لااقل آسان نیست (امینی، ۱۴۲۸ ق: ۱۴۸). ذکر جریان غدیر برای اولین بار در شعر توسط حسن بن ثابت، پایه های اولیه پدیده ای به نام «شعر قصصی» را در ادبیات بنیان گذاشت. کمیت بن زید اسدی که هاشمیات وی مشهور می باشد که شاعری مبتکر با شیوه ای نوین و خلاقانه بود که برهان و ادعا را در شعر مطرح کرد (ضیف شوقی، ۱۴۲۶: ۱۷ و ۳۲۷) و نیز السید الحمیری که لقب سید الشعراء را از جانب امام صادق (علیه السلام) دارد (آیینه وند، ۱۳۶۹: ۶۲) از افراد سرشناس و مهم در این حوزه اند که خود باعث به وجود آمدن فصلی مهم در این زمینه شده است. بنابراین به همان اندازه که شعر به غدیر سندیت بخشید بیش از آن غدیر به شاعران ارزش و اعتبار بخشید که همسوبا آیات قرآنی

و بیانات پیامبر ﷺ و در ادامه حضرت زهرا (علیها السلام) با تأکید بر وحدانیت خداوند، جدا ناپذیری قرآن و اهل بیت پیامبر ﷺ و مولی بودن علی (علیه السلام) را برجسته سازی کنند.

۳-۴. توصیه رفتاری

فصل مشترک دو رویداد فدک و غدیر توصیه های رفتاری مشابه در هر دو خطبه است، چنانکه واضح است خطبه حضرت زهرا (علیها السلام) نیز طنین سخنان رسول خدا ﷺ را داشت و امری بدیهی آن که، خاندان پیامبر ﷺ دل بستگی به مال دنیا نداشتند و تمام هم و غم آنان حفظ مکتب اسلام و پایداری از اصالت آن است. هم سو با این نظریه، حضرت زهرا (علیها السلام) آنقدر در هدف خویش پایدار بود که تا آخرین ساعات زندگی، گفتمان انتقادی را تعقیب کرد (ابن ابی الحدید، ج ۶: ۴۶). حضرت زهرا (علیها السلام) و در ادامه با تکیه بر بافت موقعیت و حال و مقام مخاطبان، با ندهای متوالی، اندازگونه، تهدیدوار و بیزاری جویانه وارد عمل شد (روشنفکر، ۱۳۸۴: ۱۶).

ایشان، از اسلوب های تعجب و استفهام انکاری و توییح استفاده می کنند تا شاید جامعه به حقیقت برگردد و همواره در کنار این گفتمان انتقادی و اعتراض ها حفظ وحدت و کيان جامعه مسلمین را نیز مد نظر داشتند. مرگ پدر، مظلوم شدن همسر، ازدست رفتن حق و بالاتر از همه دگرگونی هایی که پس از رسول خدا ﷺ به فاصله ای اندک در سنت مسلمانی پدیدار شد، روح و جسم دختر پیغمبر را سخت آزرده. داستان آنان که به در خانه او آمدند و می خواستند خانه را با هرکس که درون خانه است آتش بزنند که سندهای قدیمی، چنان واقعه ای را ضبط کرده است، به تنهایی برای آزرده شدن ایشان بس است چه رسد به آن که رویدادهای دیگر هم بدان افزوده شد (شهیدی، ۱۳۷۲: ۱۴۰؛ جوهری، ۱۴۱۳: ق: ۷۰).

دقت در متن خطبه بالغ بر سی و پنج عنوان و مضامین مهم را یادآور می شود که شامل حمد و ستایش الهی، سبب آفرینش، شهادت به رسالت پیامبر ﷺ، اوضاع و احوال مردم در جاهلیت، موقعیت مهاجر و انصار، معرفی امیرالمومنین به عنوان استوار کننده دین، مسئله ارث، سخن با انصار، سرنوشت مسلمین بعد رحلت پیامبر ﷺ و اتمام حجت را در بر

می گیرد که با دقت در متن این گفته ها از نظر مفهومی و اقناعی برای مخاطبان روایت پیامبر ﷺ را در غدیر یادآوری می کند. در واقع باید این خطبه را شامل تمامی اصول و فروع دینی دانست. حضرت زهرا (علیها السلام) قرآن و عترت را از اسباب حفاظت از دین الهی می دانند ایشان یادآور می شود که امام بر حق در میان شماست و اطاعت و همراهی کردن از او پیمانی ست که قبلاً از شما گرفته شده است (طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱: ۲۵۸).

۳-۵. پیوند میان عناصر در گزاره های روایی فدک و غدیر

در گفتمان و موضوع های مهم آنچه که اهمیت دارد این است که میان شاکله های مهم موضوع و عناصر آن در گزاره های روایی پیوند و هماهنگی وجود داشته باشد. شاهد آن که پیوند عناصر در این دو مقوله مهم، اتصال میان قرآن و اهل بیت (علیهم السلام) است. بنابراین، ارزش ها و هنجارها در گفتمان به عنوان عنصر و عاملی منسجم و تاثیرگذار در بروز پدیده های اجتماعی و کنش های فردی نقش تعیین کننده دارند. نمونه بارز این مهم این که، حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام) در معرفی خود خطاب به مهاجران و انصار می گوید؛ ای مردم من فاطمه ام و پدرم محمد ﷺ است که صلوات و درود خدا بر او و خاندانش باد، خود این معرفی نکته های فراوان در بردارد؛ معرفی خویشتن برای آن است تا فردا روزی مردم نگویند اگر می دانستیم چه کسی با ما سخن می گوید یاری اش می کردیم. در ادامه با صراحت بیان می کنند: آن چه می گویم آغاز و انجامش یکی است و هرگز ضد و نقیضی در آن وجود ندارد. که این سخن اشاره ای تلویحی به آیه تطهیر است، زیرا ایشان از پنج نفری است که آیه درباره شان، نازل شده است، در ادامه خاطر نشان می کنند، پیامبری به سوی شما برخاست و به سویتان آمد که از رنج های شما رنج می برد، به هدایت شما علاقه وافر داشت و نسبت به مؤمنان، مهربان و رحیم بود، هرگاه نسبت او را بجویند، می بینید پدر من بوده است، نه پدر زنان شما و برادر پسر عموی من بوده است، نه برادر مردان شما؛ چه پر افتخار است این نسب، درود خدا بر او و خاندانش باد. که همین معرفی اشاره به جریان سقیفه نیز دارد چرا که مهاجر و انصار در سقیفه به دنبال نسب نزدیک تر با پیامبر ﷺ بودند که انصار کنار نهاده شدند و مهاجرین به سبب نسب به

پیامبر ﷺ انتخاب شدند.

حضرت محور امامت و ولایت را نیز در این معرفی با بیان این که پدرم، برادر پسر عموی من بوده بیان می کند (طبرسی، همان، ج ۱: ۲۵۹). ایشان کوچکترین انحراف را بر نمی تابد و هنجارهای جاهلی را کنار می گذارد و با گفتمان انتقادی، هنجارهای دینی و اسلامی را به عنوان دفاع از حق و حقیقت مطرح می کند و خطبه می خواند. آری اتفاقات بعد از غصب فدک آزمون ناموفق صحابه در زمان بعد از پیامبر ﷺ بود که این خود دلیل دیگری بر اثبات تلویحی حقانیت خاندان علوی بر ولایت و امامت و اهتمام به یادآوری پیام جهانی غدیر محسوب می گردد.

۳-۶. نظام زبانی در گزاره های روایی فدک و غدیر

دقت در گفتمان و خطبه فدک و غدیر نشان دهنده این نکته است که نظام زبانی در گزاره های روایی فدک و غدیر سیاسی- اعتقادی است، شاهد آن خطبه حضرت زهرا (علیها السلام) از چنان عظمتی برخوردار است که بیش از ۲۴ نفر از بزرگان و شخصیت های قرن اول هجری آن را ذکر می کنند. امیر المومنین (علیه السلام)، حضرت زینب (علیها السلام)، امام سجاد (علیه السلام)، ابن عباس، جابر بن عبدالله انصاری و انس بن مالک از یاران پیامبر ﷺ، در قرن دوم نیز امام باقر (علیه السلام)، امام صادق (علیه السلام)، زید پسر امام سجاد (علیه السلام)، مفضل، ابی نصر بزنطی و دیگر یاران و شاگردان و همراهان امامان آن را نقل و روایت کرده اند (مجلسی، ۱۳۷۷: ۸۰۴). امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) اطراف و حدود تقریبی فدک را در روایتی، مشخص کردند که حدود آن شامل قسمت های مرزی کوه احد، عریش مصر تا سواحل و دریاها و دومه الجندل را دربر گرفته است (محلّاتی، ۱۳۲۹، ج ۱: ۳۰۸). حضرت زینب (علیها السلام) نیز در این مورد به نقل و روایت خطبه فدک پرداخته است. حفظ خطبه فدک در سنین کودکی آن چنان که در منابع آمده دفاع از امامت و جانشینی بلافصل حضرت علی (علیه السلام) می باشد (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۹: ۱۰۷-۱۰۹). ابن عباس از سرآمدان علم حدیث نیز خطبه فدک از حضرت زینب (علیها السلام) را روایت کرده و می گوید: «حدثنی عقیلتنا زینب بنت علی هی التی روی ابن

عباس عنها کلام فاطمه (علیها السلام) فی فدک» (مفید، ۱۴۱۳ ق: ۴۰ و ۹۸؛ خزاز رازی، ۱۴۰۱ ق: ۱۹۳ و ۱۹۴ و ۲۰۰؛ بحرانی اصفهانی، ۱۳۸۲، ج ۱: ۹۵۱ و ۹۵۷).

جابر بن عبدالله انصاری نیز از روایان معروف و مشهور از امامان شیعه در احادیث مشهور از جمله غدیر و فدک محسوب می‌گردد. حرکت امام باقر (علیه السلام) برای اثبات ولایت و امامت جدش امام علی (علیه السلام) در سند قوی از هشام بن معاذ، ذکر شده است، چنانکه وقتی عمر بن عبدالعزیز اموی فریاد عدالت طلبی سر داد، آمدن امام باقر (علیه السلام) به درب دارالاماره و درخواست مظلومه کار را تمام کرد و اگر این دادخواهی از سوی امام صورت نمی‌گرفت روش خلفای پیشین مرسوم می‌شد، این مصاحبت امام با عمر بن عبدالعزیز چنان تأثیرگذار بود که خلیفه وقت را به دادخواهی ایشان برانگیخت (ابن بابویه، ۱۴۰۳ ق، ج ۱: ۱۰۴؛ مجلسی، ۱۴۰۶ ق، ج ۱۳: ۱۸۳؛ نباطی عاملی، ۱۳۸۴، ج ۲: ۲۹۱).

البته لازم به یادآوری است در گفت‌وگوی معروفی که بین هارون الرشید و امام هفتم (علیه السلام) انجام شد، رازی تاریخی آشکار شد و آن اینکه مرزها و حدود و ثغوری که برای فدک ذکر شده، شامل تمام مرزهای جهان اسلام؛ از قبیل سمرقند، عدن، افریقیه و دریای خزر تا ارمنیه است. چرا که ابتدا هارون قصد داشته فدک را بازپس دهد و وقتی متوجه حدود آن شد از پس دادن فدک منصرف گشت (ابن الفقیه، ۱۴۱۶ ق: ۴۳۷). هم جهت با این نمونه، از جمله آیاتی که امام رضا (علیه السلام) در گفت‌وگو با مأمون به آن استدلال فرموده است، آیه شریفه مباحله است. (آل عمران، ۶۱) و آن را بزرگ‌ترین فضیلت امیر مؤمنان علی (علیه السلام) می‌دانند. آیه مورد استناد دیگر: «وَأْتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ...» (الإسراء، ۲۶)؛ و حق نزدیکان را بپرداز. همچنین تأکید بر رویداد کسا و آیه تطهیر نیز در گفتار معصومینی که حتی در واقعه کسا حضور نداشتند مانند امام سجاد، امام باقر و امام رضا (علیه السلام) دلیلی بر تأکید بر مقام ولایت است.

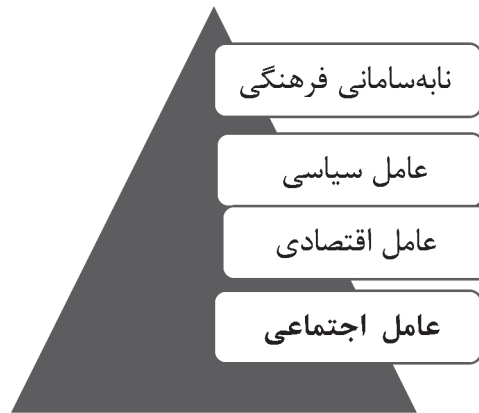
توجه به این روایت‌ها ما را با مسئله ولایت و امامتی که امامان معصوم (علیهم السلام) بر مسلمین و قلمرو جهان اسلام داشتند، بیشتر آشنا می‌کند. امام علی (علیه السلام) در نامه‌ای به عثمان بن

حنیف به مسئله فدک اشاره می کند: «از تمام آنچه آسمان بر آن سایه افکنده، تنها فدک در دست ما بود که گروهی بر آن، چشم طمع دوختند و گروهی دیگر سخاوتمندانه از آن چشم پوشیدند و بهترین داور و حکم خداست» (نهج البلاغه، نامه ۴۵). ابن ابی الحدید، سنی معتزلی نیز در شرح این نامه می نویسد: «علی و خاندانش فدک را رها نکردند مگر به اجبار و از روی غصب» (ابن ابی الحدید، ج ۱۶: ۲۰۸؛ ابن بابویه، ۱۳۸۳، ج ۱: ۱۴۹). این فرموده امام که می توان آن را شاهی برای ارتباط غدیر و فدک دانست، می رساند که ائمه و رهبران الهی همواره در آن طریق در حرکت و تلاش اند که حقوق مؤمنان است و پای منافع جمعی در میان است، اما در مورد حقوق شخصی خود که ارتباط و پیوستگی با حقوق مؤمنان ندارد، اقدام عملی نمی کنند. شایان ذکر است، یکی از مظاهر احیا و بقای نام فدک، متون زیارتی است که خطاب به ائمه اطهار علیهم السلام بر زبان پیروان مکتب فاطمه علیها السلام جاری می شود. این زیارتها در طول قرون توسط شیعیان تکرار و دوام اعتقادی شیعه را حفظ می نماید.

جدول شماره ۱

مقایسه مولفه های همپوشانی در فدک و غدیر

قلمرو	هویت	اصل برجسته سازی	توصیه رفتاری	پیوند میان عناصر	نظام زبانی
۱. گواهی گرفتن یا اعلان شهادت از مردم به وحدانیت خداوند، رسالت پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> ، حقانیت بهشت و جهنم	۱. ثقل اکبر (کتاب الله)	۱. اعلان شهادت به وحدانیت الهی	رفتاری	میان عناصر	سیاسی - اعتقادی
۲. تاکید بر قرآن و عترت و اهل بیت	۲. ثقل اصغر (عترت من، اهل بیت من)	۲. روز محشر	عمل به آموزه های قرآن و اهل بیت	اتصال میان قرآن و اهل بیت <small>علیهم السلام</small>	
۳. اعلان ولایت علی <small>علیه السلام</small> و دعا برای کسانی که با علی <small>علیه السلام</small> همراهی می کنند.	۳. مولی	۳. جدانا پذیری میان قرآن و اهل بیت پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small>	پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small>	اهل بیت <small>علیهم السلام</small>	
		۴. مولی بودن علی <small>علیه السلام</small> بر هر کسی که پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> مولی اوست.	پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small>		

جدول شماره ۲. مقایسه شرایط جامعه در فدک و غدیر

۴. نتیجه

فدک سمبلی از معنایی عظیم است که باعث شکل گیری گفتمان های انتقادی در طول تاریخ تا به امروز شده است. در جامعه نوبنیان مسلمانان در دوره صدر اسلام نیز همواره گفتمان هایی مطرح بودند که خود حکایت از خطوط فکری جهت دهنده به حرکت های اجتماعی داشتند. یافته های این تحقیق نشان دهنده آن است تا زمانی که پیامبر ﷺ زمامدار امور جامعه اسلامی بود اغلب گفتمان ها متناسب با جهت ترسیم شده نبوی شکل می گرفت؛ اما با رحلت حضرت، متولیان قدرت خط مشی جدیدی را ترسیم کردند. در این شرایط رویکرد سخنان حضرت زهرا (علیها السلام) بیشتر انتقادی و روشنگرانه بود و خطبه مشهور فدک که یادآور پیام های جهانی غدیر است، نمونه مهمی از آن است. وجوه مشترک فدک و غدیر در قالب گزاره های روایی دسته بندی شده نظیر قلمرو و چهارچوب موضوعی، هویت، اصل برجسته سازی، توصیه رفتاری، پیوند میان عناصر و نظام زبانی مورد بررسی قرار گرفت. دقت در خطبه فدک و غدیر نشان دهنده این نکته است که نظام زبانی در گزاره های روایی فدک و غدیر سیاسی - اعتقادی است. همچنین با اصل برجسته سازی و حاشیه رانی که یکی از فرآیندهای اثرگذار در گفتمان و گزاره های روایی

است، مشخص شد که یک قطب با عنوان «ما» و با هویت «خودی» برجسته و در برابر آن، قطب دیگر، با عنوان «آن‌ها» و با هویت «دیگری» به حاشیه رانده می شود، که در نتیجه هویت دینی را در روابط اجتماعی شکل می بخشد. امر مهمی که در توجه به مشترکات گفته شده در فدک و غدیر با عنوان ثقل اکبر (کتاب الله)، ثقل اصغر (عترت من، اهل بیت من) و کلمه (مولی) به چشم می خورد. نکته شایان توجه، این که پیامبر ﷺ و در ادامه حضرت زهرا (علیها السلام) را باید به عنوان بنیان گذار و طراح اصلی نظریه توأمانی فدک و غدیر دانست، ایشان این دورا منفک از هم نمی بینند و این مهم را به عنوان طرح اساسی برای وحدت مسلمین در پرتو گفتمان انتقادی مطرح می کنند که در شاخص های گفته شده و توصیه های رفتاری تبیین گردید. بنابراین، خطبه فدک نیز نمونه گفتمان انتقادی ایشان است که حضرت در اقدام به احقاق حق خود و در ادامه حقانیت خاندان علوی در غدیر خم و پیام های جهانی آن، بر ولایت و امامت با استناد به آیات و باتکیه بر پیش زمینه های فکری و فرهنگی مخاطبان، مطرح فرمودند.

منابع و مأخذ

قرآن کریم.

- آذربایجانی، مسعود؛ موسوی اصل، سید مهدی. (۱۳۸۵) *درآمدی بر روان شناسی دین*. تهران: سمت.
- آیینه نند، صادق. (۱۳۶۹). *الادب السياسي فی الاسلام*. تهران: انتشارات سمت.
- ابن ابی الحدید، ابوحامد. (بی تا). *شرح نهج البلاغه*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ابن ابی طیفور، احمد. (بی تا). *بلاغات النساء*. قم: مکتبه الحیدریه.
- ابن اثیر، عزالدین أبو الحسن. (۱۹۶۵). *الکامل فی التاریخ*. بیروت: دار صادر.
- ابن اعثم، ابو محمد احمد. (۱۹۹۱/۱۴۱۱ق). *الفتوح*. تحقیق علی شیری، بیروت: دارالاضواء.
- ابن بابویه، محمد بن علی (صدوق). (۱۴۰۳ق). *الخصال*. قم: انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- _____ . (۱۳۸۳/۱۴۲۵ق). *علل الشرايع والاحکام*. قم: مکتبه الحیدریه.
- ابن سعد. (۱۴۱۸ق). *طبقات الکبری*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن شبه. (۱۴۱۰ق). *تاریخ المدینة المنوره*. قم: دارالفکر.
- ابن عبدربه، احمد بن محمد. (۱۴۰۴ق). *العقد الفرید*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن الفقیه، احمد بن محمد بن اسحاق الهمدانی. (۱۴۱۶ق). *البلدان*. بیروت: عالم الکتب.
- ابن کثیر، ابوالفداء. (۱۴۰۸ق). *البدایه و النهایه*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ابن منظور. (۱۴۱۴ق). *لسان العرب*. بیروت: دار صادر.
- ابن هشام. (۱۳۵۵ق). *السیره النبویه*. قاهره: مصطفی الحلبی.
- امین، احمد. (بی تا). *فجر الاسلام*. قاهره: مکتبه النهضه المصریه.
- امینی، عبدالحسین. (۱۳۷۱). *الغدیر فی الکتاب و السنه و الادب*. نجف: مطبعه الحیدری.
- _____ . (۱۴۲۸ق). *گزیده ای جامع از الغدیر*. ترجمه و تلخیص از محمد حسن شفیعی شاهرودی. قم: مؤسسه میراث نبوی.
- انواری، جعفر. (۱۳۷۶). «فدک یک سند تاریخی». فرهنگ کوثر. ش ۶. صص: ۷۵-۷۹.
- بغداد، صفی الدین عبد المؤمن بن عبد الحق. (۱۴۱۲ق). *مرآصد الاطلاع علی اسماء الامکنه و البقاع*. بیروت: دارالجلیل.
- بحرانی اصفهانی، عبدالله بن نورالله. (۱۳۸۲). *عوامل العلوم و المعارف و الاحوال منم الآیات و الاخبار و الاقوال* (مستدرک سید النساء الی الامام الجواد علیه السلام). تحقیق: موحد ابطحی اصفهانی. قم: مؤسسه امام مهدی علیه السلام.
- بخاری، محمد ابن اسماعیل. (۱۳۵۵ق). *صحیح بخاری*. بیروت: دارالقلم.
- بلاذری، أبو الحسن أحمد بن یحیی. (۱۹۸۸). *فتوح البلدان*. بیروت: دار و مکتبه الهلال.
- _____ . (۱۹۷۹). *انساب الاشراف*. تحقیق سهیل زکار و ریاض الزرکلی. بیروت: دارالفکر.
- روشنفکر، کبری. (۱۳۸۴). *زیبایی شناسی و جلوه های بلاغی در خطبه فدکیه*. تهران: بی نا.
- روشنفکر، کبری؛ اکبری زاده، فاطمه. (۱۳۹۰). «تحلیل گفتمان انتقادی خطبه فدک حضرت زهرا علیها السلام». *مجله منهاج*. دوره هفتم. شماره ۱۲. صص: ۱۲۵-۱۴۵.
- روشه، گی. (۱۳۶۷). *کنش اجتماعی*. ترجمه هما زنجانی زاده. مشهد: دانشگاه فردوسی.

- جوهری، ابوبکر. (۱۴۱۳ق). سقیفه و فدک. تحقیق محمد هادی امینی. بیروت: شرکه الکتبی.
- حاجیان، نرگس خاتون. (۱۳۹۴). «بررسی میراث گذاری انبیا در منابع تفسیری و روایی فریقین با تأکید بر مسئله فدک». رساله دکتری. استاد راهنما دکتر علی نصیری. استاد مشاور دکتر احمد قدسی و محمد علی مجد فقیهی.
- خرازی، علی بن محمد. (۱۴۰۱ق). کفایه الاثر فی النص علی الائمه الاثنی عشر (علیه السلام). تحقیق: عبدالطیف حسینی کوه کمره ای. قم: نشر بیدار.
- حسینی، علی اکبر. (۱۳۷۲). «فدک و بازتاب های تاریخی و سیاسی آن». مجموعه مقالات کنگره محمد بن نعمان. شماره ۴۲. حنا الفاخوری. (۱۹۸۶م). الجامع فی تاریخ الادب العربی، الادب القدیم. بیروت - لبنان: دار الجیل.
- جعفریان، رسول. (۱۳۹۹). تاریخ سیاسی اسلام. قم: دلیل ما.
- سپهر، میرزا محمد تقی. (۱۳۶۳). ناسخ التواریخ. تهران: اسلامیة.
- سمهودی، نورالدین علی بن أحمد. (۲۰۰۶). وفاء الوفاء بأخبار دار المصطفی. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- شراب، محمد حسن. (۱۴۱۱ق). المعالم الأثریة فی السنة و السیرة. بیروت - دمشق: دارالمعلم.
- شهیدی، سید جعفر. (۱۳۷۲). زندگانی فاطمه زهرا. تهران: انتشارات فرهنگ اسلامی.
- ضیف شوقی. (۱۴۲۶ق). تاریخ الادب العربی، العصر الاسلامی. مصر - قاهره: دارالمعارف.
- طبرسی، احمد بن علی. (۱۴۰۳ق). الاحتجاج علی أهل اللجاج. مشهد: مرتضی.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۸۳ق). دلائل الإمامة. نجف: مطبعة الحیدریه.
- صدر، محمد باقر. (۱۳۸۲). فدک فی التاریخ. تهران: مؤسسه البعثه مرکز الطباعة و النشر.
- صفی پور، عبدالرحیم ابن عبدالکریمز (۱۳۸۹). منتهی الارب فی لغة العرب. تهران: موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
- کنعانی مقدم، حامد (۱۳۹۰). «اتحاد اسلامی از منظر حضرت زهرا (علیها السلام) با محوریت خطبه فدک». سخن جامعه. سال اول. شماره یک. صص: ۱۰۱-۱۱۴.
- لمبتون، آن. ک. س. (۱۳۷۷). مالک و زارع در ایران. ترجمه منوچهر امیری. تهران: علمی و فرهنگی.
- فاطمی موحد، سید حسن. (۱۳۹۰). «هماهنگی در اخبار فدک». حدیث حوزه. دوره دوم. شماره دوم. صص: ۸۴-۱۰۳.
- قدامه بن جعفر. (۱۹۸۱). الخراج و صناعة الكتابة. بغداد: دار الرشید للنشر.
- العلوانی، جهاد عبد حسین. (۱۳۸۸). «فدک فی عصر الرساله و العصور التالیه من سنه ۷ الی سنه ۲۴۷ ه.ق». کلیه الاداب - جامعه الانبار: الجامعه العراقیه، العدد ۲۲.
- مجلسی، محمد تقی. (۱۴۰۶ق). روضه المتقین فی شرح من لایحضر الفقیه. محقق موسوی کرمانی، حسین اشتهازدی. قم: مؤسسه فرهنگ اسلامی کوشانپور.
- مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۴ق). بحار الانوار. بیروت: الوفاء.
- _____ (۱۳۷۷). زندگانی حضرت زهرا (علیها السلام). ترجمه محمد روحانی علی آبادی. تهران: مهام.
- مبلغی، عبدالمجید. (۱۳۹۸). سیر تطور هویت یابی شیعیان تا پایان مکتب شیعی بغداد. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق). الارشاد فی معرفه الله حجج العباد. تحقیق: مؤسسه آل البیت (علیهم السلام). قم: کنگره شیخ مفید.
- مولایی نیا، عزت الله: توکلی محمدی، محمود رضا. (۱۳۹۱). «مواضع سیاسی حضرت زهرا (علیها السلام) در دفاع از ولایت امام علی (علیه السلام)». کوثر معارف. شماره ۲۱. صص: ۳-۴۶.

(مجتبی گراوند، سید علاءالدین شاهرخی، ظاهره نظری ایلمانی آبادی)

- محمدیان تبریزی، محمد. (۱۳۸۳). «غدیر از زبان حضرت زهرا (علیها السلام)». فرهنگ کوثر. شماره ۵۸. صص: ۷-۲۰.
- محلاتی، ذبیح الله. (۱۳۲۹). ریاحین الشریعه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مقریزی، تقی الدین احمد بن علی. (۱۴۲۰ق). امتاع الاسماع بنا للنبی من الاحوال والاموال والحفده والمتاع. محقق محمد عبد- الحمید نمیمی. بیروت: منشورات محمد علی بیضون.
- نباطی عاملی، علی بن محمد. (۱۳۸۴ق). الصراط المستقیم الی مستحق التقدیم. تهران: مکاتبه المرتضویه.
- نیکو برش راد، فرزانه. (۱۳۸۴). «فاطمه زهرا (علیها السلام) الگوی مبارزه سیاسی زن امروز». بانوان شیعه. شماره ۴. صص: ۲۰۱-۲۲۴.
- واقدی، محمد بن عمر. (۱۴۰۹ق). المغازی. بیروت: اعلمی.
- وبر، ماکس. (۱۳۷۱). مفاهیم اساسی جامعه شناسی (بخشی از کتاب اقتصاد و جامعه) احمد صدارتی. تهران: نشر مرکز.
- ولوی، علی محمد. (۱۳۸۰). دیانت و سیاست در قرون نخستین اسلامی. تهران: دانشگاه الزهرا.
- یاقوت حموی. (۱۹۹۵). معجم البلدان. بیروت: دار صادر.

منابع انگلیسی

- Tajfel, H. (1978), Differentiation Between Social Groups, London: Academic.
- Localau, E and mouffe (1985) the Hegemony and socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics, London

Investigating the Common Grounds in Fadak and Ghadir Based on Hadith-inferred Predicates

Mojtaba Garavand¹ Seyed Alaeddin Shahrokhi² Tahereh Nazari Ilkhanabadi³

Received: June 03 , 2024

Revised: June 07 , 2024

Accepted: July 29 , 2024

Abstract

Following the Saqifah, the issue of Ghadir Khum was gradually ignored and subjected to political challenges during the post-Prophetic era. One of the historical consequences of this ignorance was the usurpation of Fadak. Consequently, the distancing of Islamic society from the concept of Imamate and the distortion of the event of Ghadir must be taken into consideration by researchers as compelling arguments in discussions surrounding the usurpation of Fadak. The current study was carried out based on the following main question: What are the commonalities between Fadak and Ghadir? The hypothesis posits that Prophet Muhammad (P.B.U.H), and subsequently Lady Fatimah al-Zahra (P.B.U.H), presented this interconnected narrative as a fundamental model for Muslim unity. This qualitative study, employing descriptive and analytical methods, examines the commonalities between Fadak and Ghadir within the discursive framework of that era, based on a comprehensive review of the relevant literature. Key features, such as the thematic scope, identity, foregrounding principle, behavioral recommendations, interconnections between elements, and linguistic system, have been considered in discussing the predicates inferred from the hadiths regarding Fadak and Ghadir. The findings indicate that the Sermon of Fadak is a prime example of critical discourse

1. Associate Professor in History, Department of History, Faculty of Letters and Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran: garavand.m@lu.ac.ir

2. Professor in History, Department of History, Faculty of Letters and Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran: shahrokhi.a@lu.ac.ir

3. PhD. Candidate in History, Department of History, Faculty of Letters and Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran (Corresponding Author)